

tot het meest originele architectonisch erfgoed dat de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland heeft voortgebracht' (30). Het lijkt mij dat een dergelijke waardering toch wel enige onderbouwing behoeft in de vorm van een vergelijking van hun werken met die van andere architecten uit die tijd, maar dat gebeurt niet. Nu is dit ook niet de opzet van het boek en het zou een totaaloverzicht van hun productie vereisen, dat er niet is; veel moet dus nog worden onderzocht, waarvoor deze catalogus een eerste aanzet geeft.

J. Th. Rijper

M. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, vi + 295 blz., f59,90, ISBN 90 12 08432 6).

Dwarswind is een vertaling en bewerking van het oorspronkelijk in Amerika verschenen *Fokker. A transatlantic biography*. Beide boeken zijn het resultaat van een jarenlange zoektocht in binnen- en buitenlandse archieven naar nieuw materiaal betreffende de oprichter van de inmiddels ter ziele gegane NV Koninklijke Nederlandse vliegtuigenfabriek Fokker. Er was reeds veel gepubliceerd over enerzijds de persoon Fokker en anderzijds over diens vliegtuigbouw, maar deze studie tracht beide facetten te integreren. Daarnaast is *Dwarswind* in zekere zin een bedrijvenportret. Dierikx beschrijft namelijk in negen hoofdstukken op chronologische wijze het leven van Anthony Fokker (1890-1939), diens vliegtuigbouw en vliegtuigfabrieken. Een verantwoording en epiloog completeren deze publicatie, die voorts een notenapparaat, een literatuuropgave en een katern met foto's bevat.

Anthony Fokker, zoon van een welgestelde Indische koffieplanter, groeide op in Haarlem. Nadat hij in 1908 voortijdig de HBS had verlaten, kon hij zich dankzij de schier grenzeloze financiële steun van zijn ouders geheel gaan wijden aan zijn grote passie: vliegtuigen. In Duitsland leerde hij de beginselen van de vliegtuigconstructie. Daar behaalde hij ook zijn vliegbrevet. In 1912 ontstond nabij Berlijn met financiële hulp van familie en bekenden het eerste Fokkerbedrijf. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een geweldige stroom aan Duitse orders voor Fokker gevechtsvliegtuigen. Teneinde zijn bedrijfsactiviteiten veilig te stellen, besloot de jonge ondernemer eind 1914 Duits staatsburger te worden. Een stap die hij vijfjaar later weer ongedaan liet maken. De vrede van Versailles en de val het Duitse keizerrijk maakten in 1918 een dramatisch einde aan Fokkers succes. Na enkele maanden van grondige voorbereidingen slaagde hij erin een belangrijk deel van zijn bedrijfsactiviteiten te verplaatsen naar het neutrale Nederland. Hier begon hij met hulp van zijn familie opnieuw onder de naam De Nederlandsche Vliegtuigenfabriek. Kort daarna trad hij in het huwelijk met zijn Duitse verloofde. De gepassioneerde vliegtuigbouwer bleek echter geen *family man* en in 1923 scheidde het paar. Na mislukte pogingen om in Nederland naast gevechtsvliegtuigen ook burgervliegtuigen te bouwen, besloot Fokker elders zijn geluk te beproeven. Hij reisde af naar de Verenigde Staten, waar hij eveneens een vliegtuigenfabriek vestigde. Weldra was hij er een succesvol zakenman. In 1927 trad hij voor de tweede maal in het huwelijk. Ruim een jaar later eindigde deze verbintenis door de zelfdoding van zijn echtgenote. Daarna stapelden de tegenslagen zich op. Een hooglopend conflict met de grootste aandeelhouder over de te volgen koers verdreef hem in 1931 uit zijn Amerikaanse onderneming. Met zijn inmiddels kwakkelende Nederlandsche Vliegtuigenfabriek bemoeide Fokker zich nauwelijks meer. Mede door de wereldwijde ontwikkelingen in de luchtvaarttechnologie waren de Fokker-producten verouderd geraakt. Inmiddels wreekte zich Fokkers jarenlang zuinigheid op het gebied van *research and development*. Het bedrijf kwam steeds meer in de problemen door het uitblijven van orders. Pogingen om

overheidssteun te krijgen mislukten. Desalniettemin meende de Nederlandse regering dat het bedrijf van nationaal belang was en plaatste daarom een order voor twaalf gevechtsvliegtuigen. De in 1937 tot naamloze vennootschap omgevormde onderneming wist te overleven, mede door het Europese bewapeningsprogramma aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Fokker zelf overleed op 23 december 1939 in een Amerikaans ziekenhuis aan de complicaties van een neusoperatie.

Dwarswind is een geslaagde poging om de verschillende facetten van Fokker, de persoon, de vliegtuigbouwer en de ondernemer, te combineren. Dierikx schildert een weloverwogen beeld van een bevlogen en vooral eigengereide man, die van jongs af aan eigenlijk maar voor één ding leefde, namelijk vliegtuigen. Fokkers schijnbaar onvermoeibare dadendrang zorgde ervoor dat hij achtereenvolgens in Duitsland, Nederland en de VS binnen korte tijd de reputatie verwierf van een vooraanstaand vliegtuigbouwer. Toch heeft deze gecompliceerde integratiepoging ook haar zwakke kanten. Een daarvan is de afstandelijke, ietwat te zakelijke beschrijving, die er overigens wel voor gezorgd heeft dat alle facetten van Fokker in dezelfde mate worden behandeld. Ongetwijfeld zal deze benadering mede zijn ingegeven door het beschikbare bronnenmateriaal. Het feit dat er nauwelijks persoonlijke correspondentie beschikbaar is, heeft ertoe geleid dat de auteur — zoals hijzelf ook aangeeft — noodgedwongen heeft moeten leunen op oudere publicaties over 'de legendarische' Anthony Fokker. Dat heeft er vermoedelijk eveneens toe bijgedragen dat met name de vrouwen in Fokkers leven in deze studie nauwelijks tot leven komen. Datzelfde geldt voor de ouders. Hoewel zijn vader in financieel opzicht een cruciale rol heeft gespeeld in de realisering van Fokkers dromen, blijft hij een wat wazige figuur. Zoals gezegd besteedt het boek tevens aandacht aan de ondernemer Fokker. Ook hier moet de lezer op cruciale momenten een beschrijving van gevoelens, gedachten en overwegingen die aan bepaalde beslissingen zijn voorafgegaan ontberen. Toch heeft de auteur in dit werk op boeiende wijze de levenswandel gereconstrueerd van deze bekende en ondernemende vliegtuigbouwer. Samenvattend: *Dwarswind* is een interessante en onderhoudende biografie, geschreven door een toegewijde auteur, maar zeker geen hagiografie.

J. Mooij

J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1995, 260 blz., f38,50, ISBN 90 5352 227 1).

Enige jaren na haar proefschrift over een communistische vrouwenorganisatie in het naoorlogse Nederland bundelde Jolande Withuis enkele van haar artikelen. Zowel in de bestreken periode — waarin het accent op oorlog, wederopbouw en Koude Oorlog ligt — als in de thematiek en materiaalkeuze sluiten de artikelen overwegend bij haar eerdere werk aan. Toch is de ruime ondertitel van de bundel gerechtvaardigd, al is het merkwaardig dat daarin het woord sekse ontbreekt. Uitgaande van het haar vertrouwde gebied trekt zij soms cirkels die veel wijder zijn, door de tijdsspanne te vergroten maar ook door haar materiaal te gebruiken om principiële vragen aan de orde te stellen. Zij laat telkens zien hoe de geschiedenis van vrouwen in de grote verhalen van (communistische of andere) ideologie en oorlogsgeschiedenis systematisch onderbelicht is; zo is bijvoorbeeld misbruik van vrouwen in oorlog en bevrijding lange tijd onbesproken en onbespreekbaar gebleven. Ze kiest daarbij echter niet het perspectief van 'onderdrukking' maar van genderen de beleving en praktijk van vrouwelijkheid. Een terugkerend thema is geestelijk en sociaal moederschap als verbindend element in de vrouwenbeweging vanaf de eerste feministische golf. Dit maatschappelijk moederschap wordt in